GEHEUGEN COLLECTIEF
HISTORISCH PROJECTBUREAU

BOKRIJK

BKRK Onderzoeksrapport

Kleding op het Kempense platteland: vrouwen

Deze teksten werd geschreven door Geheugen Collectief,
in opdracht van **Het Domein Bokrijk**
2018

Inhoud

Voorwoord **2**

Inleiding **3**

De lange rok **4**

Een korte geschiedenis van de lange rok 4

Van tuniek tot taille *4*

Ingekooid *5*

Het uniform van de boerenvrouw 7

Tieretein 8

De schort: functioneel en decoratief **10**

Een schort voor iedereen 10

De werkschort *11*

De zondagse schort *12*

Van keukenschort tot nostalgie 13

Regionale variaties 14

Moederkenszakken **15**

Onder de rok 15

Een voorloper van de handtas 16

De omslagdoek: van India tot de Kempen **17**

Allerlei omslagdoeken 17

Van Kasjmir via Parijs tot in de Kempen 18

Een duur cadeau *18*

Het origineel *19*

Europese imitaties *20*

Uit de mode *23*

Lokale variaties 23

De vrouwenmuts **25**

Mutsen op! 25

Status en luxe 26

Mutsen maken was een vak 27

Soorten mutsen 27

De 'trekmuts' of 'vleugelmuts' *29*

De 'cornet' of 'kap' *30*

Sieraden 31

Oorijzer *31*

Voorhoofdsnaald *32*

Kapsels 32

Bibliografie **34**

Voorwoord

In opdracht van het Domein Bokrijk voerde historisch projectbureau Geheugen Collectief onderzoek naar vakmanschap op het Kempense platteland tussen 1600 en 1914. Dat leidde tot een reeks onderzoeksrapporten over de geschiedenis van concrete **vakmanschappen** zoals brood bakken, smeden, bier brouwen en textiel. We onderzochten de geschiedenis van het product of het beroep en de eraan gerelateerde materiële en immateriële cultuur. Ook het aspect consumptie werd daarbij niet vergeten. De rapporten hebben eveneens aandacht voor de rol van die vakmanschappen in de context van de Kempense plattelandsgemeenschap door onderzoek naar aspecten van het dagelijkse (landbouw)leven in de Kempen.

Daarnaast onderzochten we de geschiedenis van de gebouwen op een groot aantal **erven** uit het Kempense museumdeel. De rapporten waarin een erf centraal staat, bespreken de geschiedenis van het gebouw – wie woonde erin of wie gebruikte het voor het naar Bokrijk kwam – en de geschiedenis van het dorp waaruit het gebouw afkomstig is, eventueel aangevuld met een voor die locatie relevant historisch thema met betrekking tot de plattelandsgeschiedenis.

Inleiding

Dit onderzoeksrapport kwam tot stand in voorbereiding van de BKRK-tentoonstelling *Do You Remember?* (BKRK-Textiel) die vanaf mei 2018 in Bokrijk te zien is. In de expo maak je kennis met de nieuwe collectie die modeontwerper Tim Van Steenbergen voor de medewerkers van Bokrijk ontwierp, het ontwerpproces voor deze collectie én het historische verhaal van de plattelandskleding in de Kempen en Vlaanderen zo een honderdvijftig jaar geleden.

Tim Van Steenbergen ontwierp hedendaagse en praktische kleding die de medewerkers op het domein dagelijks kunnen dragen. De kleding is niet historiserend, maar verwijst wel naar het verleden. Tim Van Steenbergen inspireerde zich daarvoor op historische kledingstukken, foto's en onze herinneringen aan de kleding van vroegere generaties. Geheugen Collectief verzorgde het voorbereidend historisch onderzoek en het beeldonderzoek. Dat resulteerde onder meer in dit onderzoeksrapport.

In dit onderdeel bespreken we een aantal kledingstukken die vrouwen droegen: de lange rok, de schort, de moederkenszak, de omslagdoek en de streekdracht-muts. In de tentoonstelling in Bokrijk kwam ook damesondergoed aan bod.

Voor elk van de kledingstukken in dit rapport gingen we op zoek naar informatie over de herkomst, regionale variaties, het gebruik van het kledingstuk en anekdotes die bij de ontsluiting ingezet konden worden. We maakten gebruik van het bestaande onderzoek naar streekdrachten (onder andere van streekdrachtenspecialist Henri Vannoppen). Ook kregen we waardevol advies van Frieda Sorber, conservator van de historische collectie van het ModeMuseum in Antwerpen.

De lange rok

> *Signalement van de genoemde Anna-Maria Vandebroek, weduwe van Paulus Beeten en van Jan-Baptiste Pieraerts, van Tessenderloo, sedert 20 augustus 1851 van zyne woning verdwenen zonder dat men wete wat er van haer geworden is. Zy is somwijlen van krankzinnigheid aengerand en is den dag ter voren te Scherpenheuvel gezien geweest. Oud 66 jaren, lengte 1 meter 67 centimeters, lang aengezicht, breed voorhofd, bruine ogen, langen neus, middelbaren mond en kind, gryze hairen, wenkbrouwen, verzengd gezigtskoleur, zy is zeer mager. De kleedingstukken bestonden in eene groene jak met kleine zwarte bloemen, rok met zwarte en roode strepen, zwarten neusdoek en mantel van purper katoen. Zy droeg eene nachtmuts en eenen neusdoek van wollegoed met zwarte perken en zwarte saeijetten koussens en schoenen'.*

Bestuurlijk Memoriaal van de provincie Brabant 1851, LXIV, 964[1]

De lange rok was geen streekkledij maar kwam in heel Europa voor als kledingstuk voor vrouwen. Vlaamse en de Waalse plattelandsvrouwen droegen sinds de zestiende eeuw zelden een kleed uit één stuk, maar wel een rok, een onderrok en een jasje of jak, met daaronder een eenvoudig hemd of lijfje. Deze tweedelige vrouwenkledij was breed verspreid in onze regio tot in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dan kwam het eendelige kleed in de mode.[2]

Een korte geschiedenis van de lange rok

Van tuniek tot taille

Van de prehistorie tot in de vroege middeleeuwen viel kledij los rond het lichaam, soms met een ceintuur rond het middel. In de loop der eeuwen veranderde dit en werd kleding steeds meer op het lichaam gemodelleerd. De opdeling van mannen- en vrouwenkleding in broeken versus rokken is niet van alle tijden en alle culturen. In de Griekse en Romeinse oudheid droegen mannen gewaden zonder gesplitste beenbedekking (dus zonder broek). In het Verre Oosten droegen vrouwen wel al eeuwen broeken. In de Arabische wereld dragen mannen tot vandaag de traditionele *djellaba*, een lang gewaad.[3]

In de loop van de middeleeuwen werd de rok in de Westerse samenleving een kledingstuk voor vrouwen, terwijl de broek een kledingstuk voor mannen werd. Waarom dit precies gebeurde, weten we niet. Er is geen enkele praktische of fysieke reden voor. Voor werkende vrouwen was de combinatie van een broek en een korte tuniek, zoals mannen die droegen, veel praktischer geweest.[4]

---

[1] Geciteerd bij INDESTEEGE, 'Kleding van de (West-)Limburgers in de negentiende eeuw', 39.
[2] VAN THIENEN, 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 6.
[3] LAVER, *Costume and fashion*, 7.
[4] ADLINGTON, *Stiches in Time*. *The stories of the clothes we wear*, 101-102.

De vroegmiddeleeuwse kledij in West-Europa bestond voor zowel mannen als vrouwen uit een tuniek met een riem rond het middel.[5] De tunieken van mannen waren kort (ze kwamen tot op knielengte) en werden gecombineerd met *braies* of *breeches*, een soort broek met daaronder kousen. De tunieken van vrouwen waren langer en hadden meestal geen mouwen. Zij werden gecombineerd met een omslagdoek om de schouders.[6]

In de loop van de middeleeuwen evolueerde de vrouwenkleding. Vanaf de twaalfde eeuw werd de loshangende tuniek meer naar het lichaam gemodelleerd. Zo werd het stuk boven de heupen strakker over de boezem gespannen met behulp van knopen aan de voorzijde. Daaronder kwam een wijd uitlopende rok tot op de grond. De mouwen werden langer en wijder.[7] Deze evolutie was waar te nemen in bijna heel Europa.[8] De broeken van mannen werden dan weer korter en korter, tot ze uiteindelijk helemaal onder de tuniek verdwenen. De kousen die ze eronder droegen, kwamen geleidelijk hoger.[9]

In de zestiende eeuw verdween het tot dan vrij algemeen gedragen middeleeuwse vrouwenkostuum: een lang bovenkleed met lange, wijde mouwen en een soepel vallende rok, gecombineerd met een onderkleed. Het maakte – vooral bij de boeren- en arbeidersbevolking – plaats voor een nieuw silhouet en een nieuwe indeling: de onderkleding werd gesplitst in een lijfje en een onderrok, de bovenkleding in een jasje en een bovenrok.[10] In adellijke kringen bleven de vrouwen wel nog eendelige kleden dragen. Daarbij bleef lange tijd het onderkleed zichtbaar onder het bovenkleed.

Ingekooid

Bij rijke dames deed in de zestiende eeuw de hoepelrok of 'crinoline' zijn intrede. Zogenoemde *panniers*, heupverbreders van mandenvlechtwerk, deden de rok op de heupen wijder uitstaan.[11] Ook het korset verscheen op het toneel. Voordien werd de taille al ingesnoerd met de hulp van een erg strak lijfje, maar nu moest een korset met metalen banden het vrouwenlichaam in model brengen. Vrouwen van adel en uit de burgerij werden in toenemende mate van oksel tot voeten 'ingekooid'.[12]

Boerenvrouwen droegen geen hoepelrokken. Dat was niet alleen onpraktisch om te werken, de wrijving zou ook de rok te snel doen verslijten.[13] Ook de '*tournure*' of het 'vals gat', die men verkreeg door een onderrok te dragen met draadwerk of een kussentje achteraan, was

[5] LAVER, *Costume and fashion*, 51.
[6] LAVER, *Costume and fashion*, 51.
[7] LAVER, *Costume and fashion*, 56, 60; VAN THIENEN, *Acht eeuwen Westeuropees Costuum,* 7.
[8] VAN THIENEN, *Acht eeuwen Westeuropees Costuum*, 12.
[9] LAVER, *Costume and fashion*, 58.
[10] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 129.
[11] SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 398.
[12] VAN BEURDEN, *Tien eeuwen kostuumgeschiedenis,* 60-62.
[13] SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 398; RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 64.

onpraktisch op het platteland.[14] Toch stonden ook de boerenrokken soms wijd uit. Dit kwam door de snit en de zware stof van de rokken en onderrokken.[15] Vrouwen droegen bovendien vaak meerdere rokken boven elkaar, niet om een breder silhouet te krijgen, maar ter bescherming tegen de koude.[16] Door de verschillende lagen stof werden de heupen eveneens verbreed. De onderrokken kregen onderaan een brede versierde boord. Door de dubbele stof werd de rokzoom ook ondersteund. Streekdrachtonderzoeker Van De Waal stelde dat er op zondag wel soms hoepelrokken met enkelvoudige metalen hoepels gedragen werden op het platteland. Daarboven werd een dan een heel wijde bovenrok gedragen, gemaakt uit 'schijntjeszij'.[17]

Tot na de Eerste Wereldoorlog droegen vrouwen op het platteland wel korsetten of verstevigde onderlijfjes, ook rijglijfjesgenoemd, vooral op zondag.[18] Die korsetten of rijglijfjes zijn te herkennen in het silhouet van de vrouwen op heel wat zondagse portretfoto's. De boerenvrouw droeg een onderhemdje en een korset of verstevigd lijfje. Daarboven droeg ze nog een korsetlijfje, een soort tweede onderlijfje dat enkel boven een korset gedragen werd. Streekdrachtkenner Vannoppen stelt dat eind negentiende eeuw op het Vlaamse en Waalse platteland ook blouses met baleinen verschenen.[19]

Dat er veel minder hoepelrokken en restrictieve korsetten werden gedragen het platteland had praktische en esthetische redenen. Het mode-ideaal waarbij het vrouwenlichaam werd getemd en ingekooid, kon niet in dezelfde mate gevolgd worden door boerenvrouwen. Voor hen moest kleding ook praktisch zijn, zodat ze hun dagelijks werk op het veld en het erf vlot konden doen. Ook het landelijke schoonheidsideaal was anders. Brede heupen en een robuust, natuurlijk figuur droegen de voorkeur weg.[20]

Bij adellijke dames verdween de crinoline rond 1870, de tournure rond 1900 en het korset in de jaren 1920. Vrouwenkleding voor alle lagen van de bevolking werd praktischer en functioneler.

---

[14] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 11.
[15] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 129.
[16] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 10.
[17] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 37.
[18] DE LEEUW, *Streekdracht en modekleding in Nederland*, 20. Ribeiro stelt dat Engelse vrouwen uit de arbeidersklasse in de achttiende eeuw wél korsetten droegen. RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 64.
[19] VANNOPPEN, 'De streekdracht van de vrouwen in de Hoge Ardennen', 10.
[20] DE LEEUW, *Streekdracht en modekleding in Nederland*¸19-20.

Het uniform van de boerenvrouw

Collectie Bokrijk (fotograaf: Luc Daelemans)

De Vlaamse boerenvrouw droeg eeuwenlang een rok en een jakje of blouse. De rok werd opgehouden met een band of werd omgeslagen en met een lintje vastgeknoopt.[21] De jak was van dezelfde stof en kleur als de rok, of uit een stof en/of kleur die er mee contrasteerden. De jak was meestal heel eenvoudig, sloot vooraan en had een ronde hals en lange mouwen. Op eventuele boordjes aan polsen en hals na bleven ze meestal onversierd.[22] Boven de jak droegen vrouwen een omslagdoek.

In combinatie met een muts en een onverslijtbare kapmantel was dit zowat het uniform van de Vlaamse boerenvrouw. Meer nog, die outfit was enkele eeuwen de basisgarderobe voor elke werkende vrouw in grote delen van Europa.[23] Ook burgervrouwen droegen vaak een rok en een bijhorende jak. Die waren gewoonlijk wel van betere materialen gemaakt, zoals wollen damast.[24]

De rokken en jakken op het platteland waren gemaakt van wol, linnen en katoen. Gemengde textielsoorten kwamen ook voor, zoals gestreept tieretein (een mengeling van wol en linnen) of siamois of cottonade (een mengeling van katoen en zijde). De rok kon van een duurzame, gladde wollen stof zijn (laken of kalmank), van baai (een geruwde, dikke, waterafstotende wollen stof) of van serge (een lichtere wollen stof). Een zeldzame keer was een rok van zijde. In de zomer droegen vrouwen bovenrokken van bedrukt katoen. Onderrokken waren meestal van linnen. De onderste onderrok was gewoonlijk wit. Als een vrouw meerdere onderrokken boven elkaar droeg dan konden die ook in kleur zijn, al dan niet contrasterend met de bovenrok.[25]

---

[21] GEENS, 'Het Heemkundig museum te Heist op den Berg', 6.
[22] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 37-38.
[23] RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 64.
[24] HOFKER, *Het Nederlands kostuummuseum,* z.p.
[25] HAVERMANS-DIKSTAAL, *Aangekleed gaat uit. Streekkleding en cultuur in Noord-Holland*, 23-24.

De jakjes konden kort zijn of wijd uitslaan over de heupen. In de winter droegen de vrouwen een geruite of gestreepte blouse van flanel. In de zomer waren de blouses van satijn, een enkele keer van zijde. Rond 1900 verscheen in verschillende streken de witte blouse, versierd met (machine)kant en broderie. In de winter droegen boerenvrouwen fluwelen en flanellen blouses in zwart, blauw en rood.[26]

Collectie Bokrijk: onderrok (fotograaf: Luc Daelemans)

In de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw kwamen rokken in de Nederlanden voor in een veelvoud van kleuren, van blauw, rood en roodbruin over zwart en geel tot groen, grijs en bruin.[27] De onderzijde van de rokken was doorgaans effen, maar soms versierd met gallons (een lint of boordje). Volgens volksdracht-kenner Van De Waal waren de kleuren van de rok niet zozeer een streekgebonden maar een individuele keuze.[28]

Jak en rok bleven in de eerste helft van de negentiende eeuw heel kleurrijk. Ze waren van bedrukt katoen en in effen of gestreepte weefsels van linnen, katoen en wol, of mengsels van verschillende grondstoffen.[29] Geleidelijk was er een toename van goedkopere stoffen die makkelijker wasbaar waren.[30] Aan het einde van de negentiende eeuw wonnen zwarte stoffen het terrein. Op zondag werden de rok en jak vervangen door een zwarte, vaak zijden japon.

Tieretein

Een typische stof voor rokken op het platteland was 'tieretein' of 'tierentijn', een zware, grove, dikke stof, die in heel wat kleuren gemaakt werd. Tieretein is een gemengde textielsoort uit linnen en wol. De naam wordt ook breder gebruikt voor andere gemengde stoffen.[31] Tiereteinen rokken, genaamd naar de stof waarvan ze gemaakt waren, hadden gewoonlijk veelkleurige strepen.[32] Mogelijk waren die strepen geïnspireerd op oudere burgerlijke mode.

---

[26] VANNOPPEN, 'De streekdracht van de vrouwen in de Hoge Ardennen', 9-10.
[27] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 129; HAVERMANS-DIKSTAAL, *Aangekleed gaat uit. Streekkleding en cultuur in Noord-Holland*, 23.
[28] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 37.
[29] SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 406.
[30] RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 16.
[31] DEVRIESE, 'Textiel in de Gentse Waterwijk (1688-1769)', 4.
[32] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 129.

De achttiende-eeuwse '*robe a l' anglaise*' had vaak ook een patroon met strepen. Dat doorsijpelen van trends uit de adellijke en burgerlijke mode naar het platteland was niet ongewoon.

Links: Werken op het veld in Linkebeek, begin twintigste eeuw @Centrum voor Agrarische Geschiedenis, Rechts: Rose Adélaïde Ducreux, Zelfportret met harp (1791) (Publiek Domein)

In Gent waren er vanaf de zeventiende eeuw heel wat 'tierentijnwerkers' actief, in die mate dat tieretein uitgroeide tot een Gentse specialiteit. De tiereteinwerkers maakten voornamelijk gemengde textielweefsels, maar ook verschillende soorten linnen. Ze beperkten zich niet tot het weven, maar hielden het hele productieproces in handen, van het spinnen en de aanmaak van kettingdraden tot en met de verkoop.[33]

[33] DEVRIESE, 'Textiel in de Gentse Waterwijk (1688-1769)', 6-7.

De schort: functioneel en decoratief

Een schort voor iedereen

In het verleden droegen zowat alle werkende vrouwen op het platteland en in de stad een schort boven hun rokken, van boerinnen, en fabrieksarbeidsters tot kindermeisjes, meiden en verpleegsters. De schort had verschillende functies, maar de belangrijkste was om de kledij eronder te beschermen tegen vuil. Bovenkleding wassen was immers een omvangrijk en zwaar werk. Een werkschort bleef niet lang schoon en moest vaak gewassen worden. De schort was echter makkelijk wasbaar en mocht daarom vuil worden. Dat de moeilijker te wassen rok onder de schort proper bleef, was belangrijker.[34] De schort was echter niet enkel werkkledij. In veel gevallen was het ook een mode-item. Ze werd daardoor niet alleen gedragen door de lagere klassen en werkende vrouwen, maar ook door burgervrouwen. Voor hen was de schort een stijlaccessoire.[35]

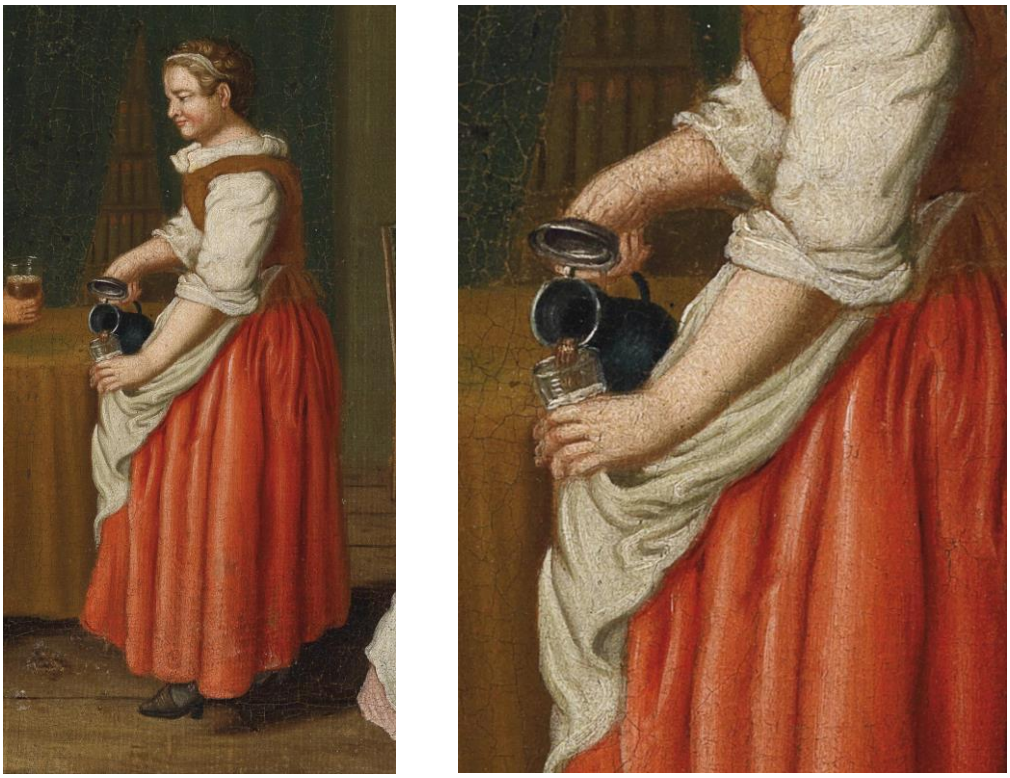
Op de schilderijen van David Teniers uit het midden van de zeventiende eeuw dragen de vrouwen een schort bij zowel feestelijke gelegenheden als aan de haard en op het veld.
(Fragment van 'Dansende boeren in een Herberg' van David Teniers de Jongere, 1645, Publiek Domein).

[34] Behalve schorten om de kledij te beschermen, droegen werkende vrouwen soms ook losse mouwen. Deze mouwen werden eveneens over de kledij heen gedragen om die te beschermen. SORBER, *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 398.
[35] GEISEL, *The Apron Book*, 2-3.

De werkschort

De werkschort is een kledingstuk waarvan er erg weinig bewaard bleven, omdat deze schorten vaak gebruikt werden tot ze tot op de draad versleten waren.

Als werkkledij gebruikte de boerin haar schort om er hout, brood, eieren, groenten en fruit in te vervoeren. Die knoopte ze dan in de schort. De schort was ook een 'pannenlap' om schotels mee uit de oven te halen en pannen van het vuur te nemen. Tegelijk veegde ze er de tranen en vuile neuzen van kinderen mee af. Werkschorten waren gewoonlijk uit katoen of linnen. De schort kon blauw, zwart of wit zijn en een effen, gebloemd of geruit patroon hebben. Marktvrouwen droegen vaak zwarte schorten.[36]

Fragment van een schilderij van Jan Jozef Horemans II (1714-1792) (publiek domein)

[36] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 133.

Schorten konden lang zijn en tot aan de enkels komen, of net kort zijn. Ze konden ook de hele voorkant bedekken met een borststuk of armsgaten, of beide. Het borststuk kon op de kleding vastgespeld worden of met een bovenstuk rond de nek worden bevestigd.[37] De schorten konden gesloten worden met linten ('binders') of met een knoopje. Zeer korte schorten bedekten enkel de schoot.

Sommige schorten hadden een specifieke functie. Op het veld droegen boerinnen bijvoorbeeld een *zaaivoorschoot* in grauw lijnwaad, die met linten werd vastgemaakt rond de lenden. In de streek rond Heist-op-den-Berg droegen vrouwen de *sleur*, een speciale zaaivoorschoot in jutte die diende om op de knieën over de akker te kruipen.[38] In de streek van Tessenderlo noemde men de werkschort een *schommelaar*.[39]

Boerin uit Mol, ca 1930 (Gemeentearchief Mol. Vzw Kamer voor Heemkunde)

Ook sommige mannen droegen een schort voor het uitoefenen van hun beroep. De beenhouwer, de barbier, de bakker en de schilder droegen een witte schort. De tuinier droeg een blauwe de brouwer een grauwe en de smid een leren.[40] De schort van de smid moest hem beschermen tegen gensters van het vuur.[41] In de Antwerpse Kempen was de mannenschort een 'sloef', een voorschoot die alleen op werkdagen gedragen werd.

De zondagse schort

Werkende vrouwen hadden vaak een of meerdere werkschorten en één goede, zondagse schort. Op familieportretten, waarvoor iedereen zijn of haar beste kledij droeg, zijn dus vooral nette schorten te zien. Die nette schorten werden secuur gestreken.[42] De schort die bij de zondagse kleding of de streekdracht hoorde, moest er immers goed uit zien. In tegenstelling tot een werkschort moest een zondagse schort straalwit, kraakhelder en mooi geplooid en gestreken zijn. Aangezien heel wat delen van de kleding niet tot moeilijk te

[37] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 133.
[38] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 133.
[39] VAN THIENEN, 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 6.
[40] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 36.
[41] Zie voor de kledij van de smid ook GEHEUGEN COLLECTIEF, BKRK – Onderzoeksrapport '*Smidse Neeroeteren. Risicomanagement in het dorp'.*
[42] VAN THIENEN, "Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 7.

wassen waren, was het vaak een kwestie van trots om bepaalde kledingstukken, zoals ook de zakdoek of streekdrachtmuts, zo proper mogelijk te houden.[43]

Er bestonden veel variaties in zondagse schorten, zowel in kleuren, vormen als materialen. Zondagse voorschoten waren gemaakt van zijde of kant, tule, satijn, zijde of merino (een kwaliteitsvolle wolsoort). Aan die duurdere materialen was al te merken dat zulke schorten niet bedoeld waren om mee te werken.[44]

De zondagse schort was meestal wil, maar niet altijd. Een witte schort gaf de draagster ervan een zekere status. Zo droegen ook in een rijk huishouden de hogere rangen van het personeel een witte linnen schort. Het lagere personeel, dat zwaardere fysieke arbeid uitvoerde, droeg blauwe of bruine schorten.[45]

Van keukenschort tot nostalgie

In de twintigste eeuw leidde de mechanisering en specialisering van het boerenbedrijf tot een veranderend takenpakket voor de meeste boerinnen. Aansluitend bij het opkomende ideaalbeeld van de goede huisvrouw werd hun werkterrein verlegd naar de huishouding en de kinderverzorging, zij het niet exclusief. De meeste vrouwen van zelfstandige boeren werden in de volkstellingen niet meer geregistreerd als landbouwsters, al bleven ze vaak een handje toesteken in de eigenlijke landbouwactiviteiten. Maar zowel in de praktijk als qua ideaal werd de boerin meer 'huisvrouw'.[46] Haar schort kreeg daardoor een andere functie. Het werd een kledingstuk voor in de keuken, en niet meer voor op het veld.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de schort feller van kleur, opvallender en speelser. De patronen werden uitgebreider en er kwamen heel wat niet-functionele versieringen bij. De schort werd 'moderner' en stijlvoller.[47] Het onderscheid tussen een werkschort en een zondagse schort vervaagde. Er ontstonden heel wat nieuwe schorten voor speciale gelegenheden. De schort werd een consumptiegoed. Ook de humoristische schort ontstond. En ook mannen begonnen een variant op de vrouwenschort te dragen wanneer ze aan de barbecue of in de keuken stonden.[48]

Vandaag staat de schort symbool voor de huisvrouw, in het bijzonder voor de keukenprinses en moeder van de jaren 1940 en 1950. Het is een kledingstuk dat mensen associëren met

[43] RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 64.
[44] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 133.
[45] RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 64.
[46] VANDEBROEK, *Het geslacht van de arbeid. Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen*, 389.
[47] GEISEL, *The Apron Book*, 4.
[48] GEISEL, *The Apron Book,* 6.

hun jeugd, met hun moeder of grootmoeder, met een zondags diner, met huiselijkheid en met thuis.[49] De schort kreeg een nostalgisch karakter.

De 'schort' heeft zowel positieve als negatieve connotaties. Voor de vrouwenbeweging uit de jaren 1960 stond de schort symbool voor een verouderd vrouwbeeld, waarbij de moeder 'aan de haard' zat en een gebrek aan keuzevrijheid had. Het afwerpen van de schort symboliseerde vrijheid en bevrijding. Anderzijds waren precies enkele van de met de schort geassocieerde waarden die later een negatieve invulling kregen, zoals 'opoffering', 'toewijding' en de zorg voor anderen, voor heel wat vrouwen net belangrijk voor hun eigenwaarde.

In het begin van de eenentwintigste eeuw zijn de jaren 1950 opnieuw 'in'. Ook de schort is weer terug. Vandaag kan je 'vintage' schorten in allerlei patronen kopen in keuken- en accessoirewinkels.

Regionale variaties

Streekklederdrachtkenner Vannoppen noteerde dat de vrouwen van het gehucht Schoonderbuken bij Scherpenheuvel zowel op zondag als door de week een schort uit blauw lijnwaad droegen. Die schort werd vaak opgestoken om de mooie rok eronder te kunnen tonen.[50]

In Turnhout en Loenhout droegen de vrouwen een 'boezelaar' van 'katonette' (katoen) of zwarte zijde[51], in Essen een schort uit 'schijntjeszijde'. Schijntjeszijde, schijntjesgoed of '*changeant*' (Frans voor weerschijn) is een katoenen, wollen of zijden weefsel waarvan de inslag in een opvallend verschillende kleur van de ketting is geverfd. Hierdoor ontstaat een bijzonder weerschijneffect.[52]

In Turnhout en Loenhout waren de voorschoten van de vrouwen blauw, net zoals de kielen van de mannen. Er was ook een zwarte variant. Soms was de onderkant van de schort kleuriger dan de bovenkant. Als de vrouw dan bijvoorbeeld naar de bakker ging en er broden in knoopte, was de kleurige onderkant zichtbaar.[53]

Volgens andere onderzoekers was de variatie aan schorten echter een kwestie van persoonlijke voorkeur en niet zozeer streekgebonden.[54]

---

[49] GEISEL, *The Apron Book,* vii.
[50] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 133.
[51] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 38.
[52] VOS, *Woordenboeken van de Brabantse Dialecten*, 858.
[53] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 38.
[54] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 38.

Moederkenszakken

Onder de rok

De *moederkenszak* was een zak van wit of gekleurd, effen of gestreept linnen of katoen. Andere namen voor de zak waren *moederkestès, maal* of *smokkelzak.* In het Engels sprak men over *pockets,* in het Frans over *la poche*. De moederkenszak werd tussen de rok en de schort gedragen of, vaker, tussen de rok en de onderrok. De zak werd links of rechts gedragen (of bij een dubbele zak aan beide kanten) en met linten om de taille vastgesnoerd. De zakken waren groot, maar discreet. In deze zak of zakken werd onder andere de geldbeugel weggeborgen. De bovenrok had gewoonlijk een opening opzij die toeliet om de moederkenszak te kunnen bereiken. Als er geen opening was, werd de bovenrok of schort opgetrokken om aan de zak te kunnen.[55]

Barthélemy Vieillevoye, Botteresses agaçant un braconnier, 1836, @KIK-IRPA, Brussel, www.kikirpa.be

Enkele musea bewaren nog zulke moederkenszakken. Ook het Openluchtmuseum Bokrijk heeft er enkele in de collectie. Gezien ze tot de onderkleding behoren, zijn ze zelden te zien op afbeeldingen en werden ze zelden bewaard. De Belgische schilder Barthélemy Vieillevoye (1798-1855) laat de zakken uitzonderlijk zien op zijn schilderij van enkele *boteresses* (verkoopsters met een rugmand).

[55] VANNOPPEN en GEENS, 'Vrouwenkledij', 135; VANNOPPEN, 'De streekdracht van vrouwen in de Hoge Ardennen', 11.

Een voorloper van de handtas

Vanaf de zeventiende eeuw waren de moederkenszakken in heel wat Europese landen in gebruik, zowel bij arme als bij rijkere vrouwen. De zakken hadden de functie die vandaag de handtas heeft. Je kon er allerlei voorwerpen in opbergen en met je mee dragen: geld, een zakdoek, eten, een mes, een schaar, sleutels, papieren, tabak … Het waren vrij grote zakken, waar je veel in kwijt kon. Mannen droegen zulke zakken niet. Zij hadden immers zakken in hun broeken, vesten of jassen.[56]

Collectie Bokrijk: moederkenszak (fotograaf: Luc Daelemans)

Rijke vrouwen hadden versierde zakken die pasten bij hun kledij. Arme vrouwen maakten deze zakken van overschotjes stof, uit een oude rok of op een andere manier. Maar ook zij kozen er soms voor om hun zakken te versieren, bijvoorbeeld met borduurwerk.

Aan het einde van de achttiende eeuw stopten heel wat rijke vrouwen met het dragen van deze zakken. De grote hoepelrokken verdwenen uit de mode. De mode schreef voortaan een slanker silhouet voor, met kleding die nauwer om het lichaam aansloot. De zakken waren daar moeilijk mee te combineren. Onder de aansluitende kleding waren ze immers te zichtbaar. Onder meer om die reden deed de handtas haar intrede.[57] Niet elke vrouw vond dit een fijne evolutie. Vrouwenkleding had weinig zakken, die vaak ook nog klein en weinig bruikbaar waren. Er kon veel minder in. Een handtas hield de handen niet vrij. Ondanks de veranderende mode bleven veel vrouwen daarom de 'moederkenszak' nog lang gebruiken, ook op het platteland van Vlaanderen.[58]

---

[56] 'A history of pockets', http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/history-of-pockets/; BURMAN en WHITE, 'Fanny's pockets', 31.
[57] 'A history of pockets', http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/history-of-pockets/
[58] LEMIRE, 'Draping the body and dressing the home: the material culture of textiles and clothes in the Atlantic World, c. 1500-1800', 94-95.

De omslagdoek: van India tot de Kempen

Allerlei omslagdoeken

Een omslagdoek was een sjaal die vrouwen boven hun bovenkleding droegen, meestal in de vorm van een driehoek. De omslagdoek kwam in heel Europa voor en was dus niet typisch voor Vlaanderen. De patronen, kleuren en manier van dragen verschilden lokaal en doorheen de tijd. Wollen omslagdoeken om je warm te houden waren eeuwenlang in gebruik. De gewoonte om de omslagdoek te versieren met een oosters patroon dateerde uit het einde van de achttiende eeuw.

Boerinnen bij een hondenkar op een zandweg, 1880.
De vrouw links draagt een imitatie-kasjmiersjaal (Felixarchief)

De omslagdoek werd in de stad en op het platteland gedragen, zowel door boeren als door de burgerij. Omslagdoeken waren een 'zomerdracht'. In de winter werd een kapmantel gedragen.[59] Bij adellijke Europese vrouwen kwam de omslagdoek rond 1770 in zwang, ter vervanging van de korte mantel. Die omslagdoek had de vorm van een langwerpige sjaal die over de borst gekruist werd.[60] Er waren heel wat verschillende omslagdoeken: in geruite of gestreepte wol of katoen, gebreide wollen sjaals, witte, lichte sjaals in linnen of katoen, donkere sjaals …

[59] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 4.
[60] RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 158.

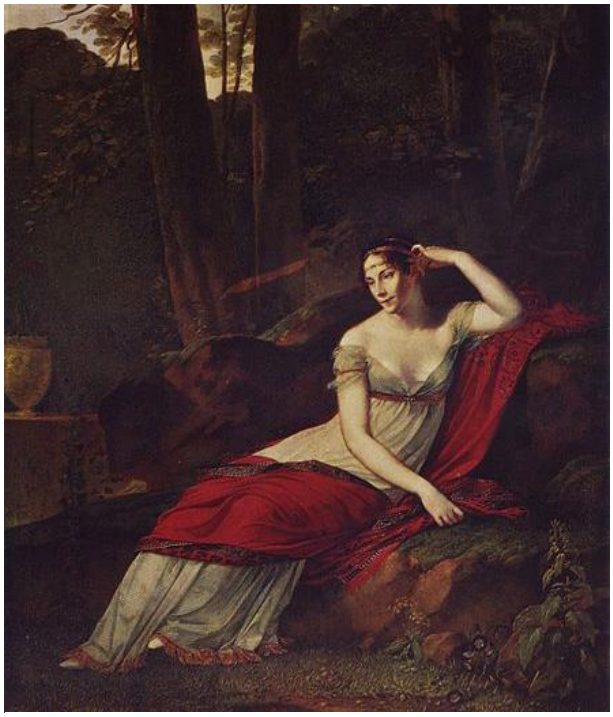
Voor wie het zich kon veroorloven was het een modeaccessoire, maar de functie van de omslagdoek was in de eerste plaats functioneel: de drager warm houden.[61]

Omslagdoeken werden ook 'neusdoeken' genoemd. Anders dan hun naam suggereerde, dienden die meestal niet om de neus in te snuiten. Grote 'neusdoeken' waren omslagdoeken zoals die hogerop beschreven staan. Kleine neusdoeken werden als halsdoeken gedragen of toch als zakdoek gebruikt.

De meest iconische Kempense omslagdoek was de (imitatie-)kasjmiersjaal. Het verhaal van die doek begon meer dan vijfhonderd jaar geleden in India. Via Egypte en Parijs kwam een variant van de omslagdoeken in de Kempen terecht. Vanaf ongeveer 1830 was de imitatie-kasjmiersjaal een van de varianten van de veel gedragen omslagdoek.[62] De 'kasjmier' van de boerenvrouw was vervaardigd van goedkope materialen, maar imiteerde de kleuren en patronen van de dure Indische sjaals.

Van Kasjmir via Parijs tot in de Kempen

Een duur cadeau

1Joséphine de Beauharnais, door Pierre-Paul Prud'hon, 1805, Parijs, Louvre (Publiek Domein)

De Franse keizerin Joséphine Bonaparte (1763-1814), de eerste echtgenote van Napoleon, droeg kasjmieren sjaals. Ze riep zo een modetrend in het leven. Haar eerste 'pashmina', een sjaal van fijne kasjmierwol, was rond de eeuwwisseling door Napoleon in Egypte gekocht. De sjaal was daar oorspronkelijk geïmporteerd uit Noord-India. Ook de veldheren van Napoleon kochten er sjaals voor hun echtgenotes en maîtresses.[63]

Joséphine was eerst niet heel enthousiast over het cadeau. '*Lelijk en duur*', zou ze gezegd hebben. De sjaal combineerde echter mooi met de nieuwe mode die in dezelfde periode haar intrede deed: de '*Empire*' jurk. Dit was een

[61] RIBEIRO, *Dress in eighteenth century Europe*, 41.
[62] SMIT, *West Europese imitatie van de Kashmirsjaal of Kempische Gestoken Neusdoek*, z.p.
[63] Zie 'Josephine Bonaparte, the first shawl loving trendsetter!', http://www.kashmirshawlatelier.com/Joséphine-bonaparte-the-first-shawl-loving-trendsetter/ en 'The Cashmere Shawls of Empress Josephine', https://historiquecouture.wordpress.com/2007/04/07/the-cashmere-shawls-of-empress-Joséphine/

heel lichte jurk in neoklassieke stijl van wit of licht gekleurd katoen of linnen. De keizerin verzamelde vervolgens een hele collectie van de dure hebbedingen. Als trendsetter zorgde ze ervoor dat de sjaal in de mode kwam bij de Europese adel en zelfs bij de Amerikaanse rijke burgerij. Wat Joséphine droeg, wilden andere rijke vrouwen namelijk ook hebben. De sjaals zijn op heel wat portretten uit deze periode te bewonderen.

In het begin van de negentiende eeuw werd de kasjmiersjaal een vast onderdeel van de '*corbeille de marriage'.* Dat was een versierde mand of een klein meubelstuk waarin de bruidegom allerlei modieuze en kostbare geschenken van persoonlijke aard legde, die hij vervolgens aan de bruid gaf.[64]

De sjaals waren modieus en praktisch. Ze konden bij verschillende gelegenheden gedragen worden: thuis, op bezoek, bij officiële gelegenheden, in het theater, op een feest... Ze werden gedrapeerd of geplooid, om de hals of over de schouders gedragen, over de arm geslagen of in de hand vastgehouden.[65]

De kasjmier van Joséphine was niet de eerste in Europa. Uit India werden de sjaals aanvankelijk enkel naar andere delen van Azië en naar Noord-Afrika geëxporteerd. Maar af en toe belandde er eentje in het Westen, bijvoorbeeld als koninklijke gift. Zeker in het Verenigd Koninkrijk was de sjaal al langer gekend. Vanaf de achttiende eeuw bereikte de sjaal dankzij de handelsschepen van de East India Company regelmatig Groot-Brittannië. Maar net als in Frankrijk werd de sjaal ook daar pas populair met de veranderende mode aan het einde van de achttiende eeuw.[66] De enorme populariteit ervan bij de adel leidde tot een groeiende vraag naar de kasjmiersjaals. Daardoor kwam er uiteindelijk ook een goedkoper alternatief.

Het origineel

In de Kasjmir-regio in het noorden van India werden kasjmiersjaals al gemaakt in de veertiende of vijftiende eeuw. De oudste bewaarde fragmenten dateren uit de zeventiende eeuw.[67] In oorsprong was de sjaal een luxueuze mannendracht. De sjaals werden gemaakt van een superieure kwaliteit van wol, afkomstig van de onderharen van een berggeit, de 'Capra Hircus', uit het Centraal-Aziatische hooggebergte.[68] De wol en de speciale weeftechniek gaven de sjaals een grote souplesse, waardoor die heel mooi viel. Door het gebruik van honderden kleuren voor één sjaal was de kleurschakering enorm.

Aan een sjaal waren twee wevers minstens een jaar bezig. De sjaals werden per twee identieke stukken geweven en ook per twee gedragen, met de rugzijden tegen elkaar.[69] Voor een sjaal van 120 centimeter werden 3000 wollen kettingdraden opgezet. Enkele draden aan

[64] DE JONG, 'Kashmirsjaals en de Europese imitaties in de Westeuropese mode', 35.
[65] DE JONG, 'Kashmirsjaals en de Europese imitaties in de Westeuropese mode', 31-35.
[66] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 21.
[67] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 5-7.
[68] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 18.
[69] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 5-7.

de zelfkant waren in zijde. Die combinatie zorgde ervoor dat de sjaal soepel viel. De wollen draden waren licht getwijnd en op houten klosjes gedraaid. De wevers zaten naast elkaar en brachten tegelijk hetzelfde patroon aan. Ze werkten op de verkeerde kant, de achterzijde.

De sjaals hadden een effen 'spiegel' (het midden van de sjaal) en gedecoreerde randen. Ze werden traditioneel in één stuk geweven. In de negentiende eeuw begon men de gedecoreerde randen afzonderlijk te weven.[70]

De arbeidsintensieve weeftechniek liet het toe om een onbeperkt aantal kleuren te gebruiken. De inslagdraden werden afwisselend over en onder twee kettingdraden aangebracht. Bij elke volgende inslag schoof de wever dan één kettingdraad op. De gekleurde draden werden met de hand door de ketting gestoken en bij elke kleurovergang twee keer met elkaar verbonden: eenmaal bij de inslag, een tweede maal op de terugweg bij de volgende inslag. Zo vormden zich aan de achterzijde de voor deze sjaals typische kleine lusjes.[71]

De sjaalindustrie in Kasjmir stelde in de negentiende eeuw tienduizenden mensen te werk: van het verzamelen van de wol over het wassen en sorteren ervan tot het verven, het voorbereiden van de weefgetouwen, het weven zelf, de nabehandeling en het transport. Het was de belangrijkste bron van inkomsten voor de regio. In het begin van de negentiende eeuw werd er op grote schaal naar West-Europa geëxporteerd. Dat was een omslachtig proces. Kasjmir is door bergketens ingesloten. De sjaals werden zorgvuldig in koeienhuiden ingenaaid en door dragers naar de laagvlakte gebracht. Vandaar ging de reis verder over land, via de oude karavaanroutes en per schip naar West-Europa. Via Afghanistan bereikten de sjaals ook Moskou.[72]

Europese imitaties

In Frankrijk, Engeland, Schotland, Oostenrijk en Duitsland werden er al snel imitaties van diverse kwaliteit geproduceerd.[73] De Europese ondernemers probeerden de designs met verschillende productieprocessen na te maken. Ze weefden sjaals met goedkope wol of in zijde, of printten de designs op wol of katoen, wat nog goedkoper was. Veel van de sjaals worden ook 'kasjmiersjaals' genoemd, hoewel dat eigenlijk een foutieve benaming is.

De Europese productie liep niet van een leien dakje. Door de hoge arbeidskosten was het niet mogelijk om het oorspronkelijke productieproces in Europa na te bootsen. Een enkeling probeerde het toch. Een Weense producent deed acht maanden over één sjaal en moest zijn activiteiten al snel staken. De Fransman William-Louis Ternaux presenteerde in 1801 op een

---

[70] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*,17.
[71] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 11-17.
[72] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 19.
[73] Zie 'Josephine Bonaparte, the first shawl loving trendsetter!', http://www.kashmirshawlatelier.com/Joséphine-bonaparte-the-first-shawl-loving-trendsetter/ en 'The Cashmere Shawls of Empress Josephine', https://historiquecouture.wordpress.com/2007/04/07/the-cashmere-shawls-of-empress-Joséphine/.

tentoonstelling in Parijs een sjaal die de originele techniek volgde. Ondanks de heel hoge arbeidskost van 2000 manuren per sjaal kon hij toch een tiental jaar produceren. Door de ban op Britse goederen mocht de kasjmiersjaal in die periode immers niet uit Indië geïmporteerd worden. Na de val van Napoleon en de opheffing van de ban staakte Ternaux zijn productiemethode.[74] De lonen in Europa waren te hoog om met de Indische sjaals te concurreren.

Collectie Bokrijk (fotograaf: Luc Daelemans)

In Groot-Brittannië en Frankrijk maakte men al snel goedkopere imitaties met de schietspoel aan een mechanisch weefgetouw. Dat kostte minder manuren. Het nadeel was wel dat men veel minder kleuren kon gebruiken dan in de originele sjaals.[75] De Westerse fabrikanten

[74] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 20.
[75] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 5-6.

zochten daarom manieren om zowel op mechanische wijze te produceren als het origineel zo dicht mogelijk te benaderen. In Edinburgh slaagde men daar gedeeltelijk in dankzij de techniek van het 'brocheren'. De motieven werden daarbij in de sjaals ingeweven via extra inslagdraden die niet over de hele breedte liepen. Maar ook die techniek liet niet toe om de eindeloze kleurenvariatie van de originele kasjmier voldoende te benaderen. Een andere oplossing was het 'lanceren'. Met die techniek, eveneens met extra inslagdraden, kon men tot vijftien kleuren gaan. Het nadeel was dat de techniek leidde tot loshangende, flotterende draden, die na het weven moesten weggeknipt. De sjaals zijn te herkennen aan de afgeknipte draden aan de achterzijde.[76] Het zijn deze sjaals die in de Kempen gedragen werden onder de benaming 'gestoken neusdoek'. De benaming wijst op de draden die men aan de achterzijde ziet lopen.[77]

Het jacquard-weefgetouw zorgde ervoor dat het origineel nog nauwer kon benaderd worden. Het werd in 1805 uitgevonden, maar kwam pas in 1820 in gebruik. Dit nieuwe weefgetouw kon men met de hulp van ponskaarten programmeren. Ingewikkelde patronen konden zo in serie gereproduceerd worden. In Frankrijk schakelde Ternaux rond 1820 over op het nieuwe weefgetouw. De Britse producenten volgden rond 1830.[78]

Het succes van zowel de dure als de goedkope imitaties was overweldigend. De goedkope versies lieten toe dat een heel brede laag van de Europese bevolking nu de mode op dit vlak kon volgen, tot en met de Kempense boerenvrouwen. Aanvankelijk kopieerden Europeanen de originele motieven van de kasjmiersjaal op minutieuze wijze. Er kwamen echter ook Europese varianten met nieuwe decoratiepatronen en formaten, zoals de vierkanten sjaal. Het typische oosterse motief, de 'buta' (een naturalistisch anjerplantje), werd verder uitgewerkt. Dat motief werd groter, tot het niet enkel de rand, maar de hele sjaal bedekte. Rond 1800 was het motief slechts 30 centimeter groot, aan het einde van de negentiende eeuw waren er al versies van 170 centimeter. Wat als randmotief was begonnen, bedekte dan de hele sjaal. De effen spiegel in het midden van de sjaal verdween.

Ook in India paste de productie zich aan de Europese smaak aan. De Indische sjaalweverij was immers afhankelijk geworden van de Europese afnemers. Ze bleef op traditionele wijze weven, maar begon voor de Europese smaak te produceren.[79]

In Vlaanderen waren er bloeiende bedrijven die katoen en zijde bedrukten, zoals Voorman in Gent en Wauters in Temse. Naar Vlaamse producenten van imitatie-kasjmier is echter geen onderzoek beschikbaar. Er werden in de Nederlanden wel goedkope stoffen en sjaals uit Frankrijk ingevoerd.[80]

---

[76] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*,21-22.
[77] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 4.
[78] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 23.
[79] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 6-10.
[80] GEENS, 'Damessjerpen en Linten', 43.

Belangrijke productiecentra van de Europese kasjmier waren Norwich, Edinburgh en Paisley in Groot-Brittannië, Parijs, Lyon en Nîmes in Frankrijk, Genève in Zwitserland en Wenen in het huidige Oostenrijk.[81] Paisley was zo bekend was dat veel Europeanen de sjaals en het versieringsmotief '*paisleys*' noemden.

Uit de mode

De lokale industrie in Kasjmir was sterk gegroeid dankzij de populariteit van de wol en de sjaal in Europa. Maar met de goedkope Europese imitaties kon ze niet concurreren. Dat zorgde voor het ineenstorten van de industrie. De doodslag kreeg de sector in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen de sjaal in West-Europa uit de mode geraakte. De gevolgen voor de Indische wevers waren desastreus.[82]

Na de val van Napoleon en het opkomen van de romantiek in de mode kwamen effen en vierkante sjaals meer in zwang. Toen na 1825 de schouderlijn in de mode breder werd en de rokken weer in omvang toenamen, was voor echte *fashionistas* de kasjmiersjaal al *out*. De nieuwe mode was niet te combineren met een gedrapeerde sjaal *'à l'antique'*. Mogelijk kwamen veel kasjmiersjaals toen op de tweedehandsmarkt terecht.

Omstreeks 1840 verdween het stuk uit de modetijdschriften. Toch bleef het tot het einde van de negentiende eeuw een gewaardeerd kledingstuk, al was het niet meer toonaangevend.[83] Aan het einde van de eeuw kon je in de grote warenhuizen nog steeds goedkope imitaties aanschaffen.[84] Soms kregen de sjaals een tweede leven. Er werden bijvoorbeeld andere kledingstukken van gemaakt. In modehandwerktijdschriften, een fenomeen dat in het midden van de negentiende eeuw ontstond, verschenen patronen die toonden hoe je van een kasjmiersjaal een mantel kon maken.[85]

Op het platteland bleven boerenvrouwen de sjaals wel dragen. De sjaals werden later ook onderdeel van heel wat gildekostuums en folkloristische voorstellingen. De imitatie-sjaals werden ook (her)gebruikt als tafelkleed of andere vormen van interieurtextiel.[86] In Vlaanderen waren ze bijvoorbeeld populair als pianoloper. Door die gewoonte werden er heel wat van de sjaals bewaard, onder andere in de historische textielcollectie van Bokrijk.

Lokale variaties

Volgens streekdrachtonderzoekster Mary Van De Waal droegen de vrouwen in de Antwerpse Kempen op werkdagen een 'zwarte wollen neusdoek', meestal met franje, die ze in een punt in de rug dubbelvouwden en omsloegen.[87] Zowel in Limburg als in Antwerpen droegen

[81] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 27.
[82] VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties*, 6.
[83] De JONG, 'Kashmirsjaals en de Europese imitaties in de Westeuropese mode', 35-37.
[84] De JONG, 'Kashmirsjaals en de Europese imitaties in de Westeuropese mode', 43.
[85] DE JONG, 'Kashmirsjaals en de Europese imitaties in de Westeuropese mode', 43.
[86] SMIT, *West Europese imitatie van de Kashmirsjaal of Kempische Gestoken Neusdoek*, z.p.
[87] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 38.

vrouwen de ‘gestoken neusdoek’, een Europese kasjmiersjaal met een klein zwart middenstuk, met daarrond een Oosters patroon in oranjerood. Een gelijkaardige sjaal werd ook gedragen in het Nederlandse Friesland en Noord-Brabant en in delen van Duitsland, zoals Beieren. In het Brabantse Huldenberg waren de goede, zondagse neusdoeken en die van de rijkere boerinnen van zwarte, witte of gele kant.[88]

Fragment uit Frans Van Leemputten, De Kerkgang, 1908 (Publiek domein)

Lokaal droegen vrouwen de omslagdoek ook op andere manieren. In Essen en Turnhout sloegen vrouwen de doek bijvoorbeeld om hun schouders, kruisten ze hem vooraan op de borst en hechtten ze hem vast met twee zwarte kopspelden. In Essen werden de punten vervolgens onder de schort gestoken.[89] In Loenhout hechtten de vrouwen veel belang aan hoe ze de omslagdoek droegen. De punt moest heel netjes in het midden van de rug liggen. In de nek legde ze een dubbele plooi, die ze met een veiligheidsspeld vast staken. Vooraan werd de doek met één speld vastgehouden. De twee punten hingen los.[90] In Heist-op-den-Berg werd de neusdoek vooraan op de borst gekruist en vastgehouden met een speld of met de voorschoot.[91]

Een neusdoek was vaak een huwelijksgeschenk. De spelden waarmee vrouwen de sjaal vast staken, hadden vaak een grote kop en konden mooi versierd zijn, bijvoorbeeld in de vorm van een vogeltje, een bloem of een vlinder. Zulke juwelen werden doorgegeven van moeder op dochter en maakten deel uit van de bruidsschat.[92]

[88] VANNOPPEN, ‘Vlaams-Brabantse streekdracht verhalen’, 26.
[89] VAN DE WAAL, ‘Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen’, 38.
[90] VAN DE WAAL, ‘Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen’, 38.
[91] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 4.
[92] SMIT, *West Europese imitatie van de Kashmirsjaal of Kempische Gestoken Neusdoek*, z.p.

De vrouwenmuts

Eeuwenlang droegen zowat alle plattelandsvrouwen in Vlaanderen een muts. In tegenstelling tot veel andere plattelandskleding was deze muts wel regionaal gebonden. Ze was dus een 'streekdracht'. In rijkere milieus en in de stad verdwenen de streekmutsen reeds in de negentiende eeuw. Op het platteland bleven ze langer in zwang, vooral bij oudere vrouwen. Zij bleven hun mutsen dragen als een belangrijk element van hun identiteit. Na de Eerste Wereldoorlog droegen nog maar weinig jonge vrouwen de mutsen.

Mutsen op!

In de streekklederdracht speelde de hoofdtooi een belangrijke rol. De muts en de kap deden hun intrede in de loop van de middeleeuwen. Alle streekmutsen zouden dezelfde wortels hebben. Die lagen bij de hoofddoek, zoals de gesteven hoofddoek met slippen die te zien is op de schilderijen van Breughel.[93]

De gewoonte dat vrouwen hun hoofd in de kerk bedekten, heeft haar oorsprong in de vroegchristelijke kerk. Verschillende kerkvaders herhaalden het voorschrift van Paulus (Corinthiërs 1, 11:3-5) dat vrouwen in de kerk hun hoofd moesten bedekken. In de christelijke kerken van Rome, Antiochië en Afrika werd dit algauw de norm. Tijdens de middeleeuwen, het ancien régime en zelfs in de moderne tijd (bijvoorbeeld in de codex van het kerkelijk recht van 1917) werd dit gebod regelmatig herhaald, vaak in combinatie met het advies om bescheiden gekleed te gaan. Een pastoor zou een vrouw die met onbedekte haren naar de kerk kwam daar zeker op aangesproken hebben. In 1983 verdween dit gebod uit het kerkelijk recht.

Buiten de kerk was het bedekken van het hoofd aanvankelijk niet meteen een algemene gewoonte. In vroegmiddeleeuwse afbeeldingen dragen mannen noch vrouwen een hoofddeksel.[94] Mannen en vrouwen hadden lang haar, en zowel mannen als jonge vrouwen droegen hun haar los. Gehuwde vrouwen droegen hun haar wel opgestoken in een soort knot en droegen er steeds vaker een sluier overheen. Die sluier had de vorm van een tulband, of bedekte naast het hoofd ook een groot deel van het lichaam. Na 1600 werden mutsen echter de algemene dracht.

[93] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 9.
[94] LAVER, *Costume and fashion. A concise history*, 52.

Status en luxe

Trezeke van Tistjes uit Heist-Werf was in 1880 in deze muts getrouwd, 1944 (Kempens Karakter, Heemkundige kring Die Swane)

Eeuwenlang was de hoofdbedekking van mannen en vrouwen een belangrijke statusindicator. In het geval van de achttiende- en negentiende-eeuwse vrouwenmutsen uit de Nederlanden kon je de status van de draagster uit een heleboel details afleiden. De aanwezigheid en kwaliteit van de kant, de kantmotieven, de lengte van de eventueel over de schouders afhangende strook of vleugels, het materiaal en de kunstige bewerking van mutssieraden (oorijzer, voorhoofdsnaald, oor- of mutsebellen en spelden) … al deze elementen gaven informatie over de welstand, sociale en gehuwde of ongehuwde status van de draagster.[95]

Een stukje lint of kant op een muts was een stukje 'betaalbare luxe'. In de achttiende eeuw sloeg de 'consumptierevolutie' het platteland nog grotendeels over. Maar voor de lagere klassen, die zich veel van de nieuwe luxegoederen niet konden veroorloven, waren zulke kleine elementen wel bereikbaar en wellicht een bron van genot.[96] Net als een beetje suiker of tabak of een bedrukte katoenen zakdoek waren een stukje lint of kant relatief betaalbaar. Bovendien kon men dergelijke niet-essentiële aankopen ook uitstellen tot die momenten dat het gezin er economisch goed voor stond.

Een echte streekmuts was echter duur. Men was er dus zuinig op. Zo'n muts was een kostbaar bezit, dat meestal alleen op zondag uit de doos kwam.[97] De boerin droeg hem vaak enkel voor de kerkgang. Onder haar streekmuts droeg ze een eenvoudig kapje. Dat kapje volstond voor dagelijks gebruik. Boerinnen konden de muts moeilijk zelf onderhouden. Als ze de streekmuts te vaak droegen, moest ze te snel terug naar de mutsenmaakster, wat geld kostte. Een streekmuts dragen wees daarom sowieso op een zekere welstand.[98]

---

[95] DE LEEUW, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', 12; VANNOPPEN, 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', 29.
[96] STYLES, *The dress of the people*, 8.
[97] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 9-10.
[98] SORBER, 1*000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 406.

De mutsen werden in de negentiende eeuw bewaard in 'spanen dozen', ovale dozen van houtspaanders. In één doos pasten meerdere mutsen. Hoeden werden in kartonnen dozen bewaard.[99]

Mutsen maken was een vak

Eenvoudige kapjes kon de boerin zelf maken en wassen. De streekdrachtmutsen werden echter door een gespecialiseerde vakman gemaakt. Of liever: een vakvrouw. De lokale mutsenmaakster was onmisbaar. Niet alleen maakte ze de ingewikkelde mutsen met al hun pijpen, plooitjes en lintjes. Ze moest elke muts ook regelmatig wassen en opnieuw 'opmaken'. Ook dat kon de boerin niet zelf.

In dorpen waar er geen mutsenmaakster woonde, was er soms wel een vrouw die de mutsen kon wassen. Zo'n mutsenwasser haalde de muts uit elkaar om de verschillende onderdelen te wassen en kon ze vervolgens terug in elkaar zetten.

Er is weinig geweten over de mutsenmaaksters en hun stiel. De mutsenmaakster had eigen gereedschap, zoals een 'pijpmolen' en een plooi-ijzer, om de stof van de muts in de juiste vorm te brengen.[100] Weyns identificeerde 'kappenmaaksters' in Berlaar, Itegem en Beerzel.[101]

De dracht van de typische streekmutsen verdween vaak als de laatste mutsenmaakster overleed. Daarna was er immers niemand meer die de mutsen kon maken en onderhouden.

Soorten mutsen

Vlaanderen kende een grote variatie aan streekmutsen. In de Kempen droegen vrouwen in de negentiende eeuw vooral de trekmuts of de cornettenmuts (ook wel strikkenmuts genoemd). Burgervrouwen droegen pijpjesmutsen gemaakt van stroken geplisseerde kant.[102] In de rouw droegen arm en rijk een eenvoudige witte of zwarte muts met weinig tot geen versieringen. Tijdens het dagelijkse werk in en rond het huis droegen boerinnen gewoonlijk een eenvoudige muts. Ondanks haar naam droeg men de eenvoudige witte slaapmuts ook overdag. Andere vrouwen droegen een muts van gebreid katoen.[103] Om op weekdagen haar huis te verlaten droeg een plattelandsvrouw een '*bandekensmuts*' in gekleurd katoen, een '*lolleke*' of een '*koof*'.[104]

---

[99] -, 'Bezit Folklore-Museum Gemeentehuis Essen', 58-59.
[100] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 34-36.
[101] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 2.
[102] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf,* 9.
[103] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 9; SORBER, *1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 405.
[104] SORBER, *1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 405.

Collectie Bokrijk (fotograaf: Luc Daelemans)

De dagelijkse mutsen waren liefst makkelijk te wassen. In tegenstelling tot de zondagse variant konden ze meestal eenvoudig onder de kin geknoopt worden. Ze waren effen wit of hadden een patroon van bijvoorbeeld bolletjes.[105]

Katoenen dagelijkse mutsen maken en wassen was niet zo moeilijk. Dat deed de boerenvrouw of haar meid zelf[106], in tegenstelling tot het maken van de streekdrachtmutsen, wat een gespecialiseerd vakmanschap was.[107]

In de zomer droegen mannen en vrouwen ook strohoeden om zich tijdens het werk op het veld tegen de zon te beschermen. Hiervan zijn in verschillende streken voorbeelden te vinden.[108] Tussen 1800 en 1880 was de 'spaanhoed' populair, een lichte hoed uit fijn stro. Strohoeden werden soms boven op de vrouwenmuts gedragen.[109]

[105] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 3.
[106] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 4.
[107] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 2.
[108] VANNOPPEN, 'De streekdracht van de vrouwen in de Hoge Ardennen', 9.
[109] VANNOPPEN, 'De 4de Zeeuwse streekdrachtendag te Cadzand', 22-23.

De ‘trekmuts’ of ‘vleugelmuts’

Collectie Bokrijk (fotograaf: Luc Daelemans)

Deze muts is typisch voor Noord-Brabant, de (Noorder)Kempen en de Antwerpse polders.[110] De trekmuts, liefst uit fijne kant, bestaat uit een kapje en een rand met neerhangende kleppen, de vleugels. Die vleugels omlijsten het hoofd. De muts werd achteraan met bandjes vastgetrokken – vandaar ‘trekmuts’. Deze bandjes werden vervolgens stevig boven op het hoofd gebonden. De rand was van gesteven kant dat ‘gepijpt’ of geplooid werd. De stijl hiervan is streekgebonden. Van De Waal merkte bijvoorbeeld op dat de pijpjes in Essen heel fijn waren, maar in Wezel grover.[111] De rouwvariant was gemaakt van effen batist, een eenvoudigere variant was gemaakt van tule.[112]

Ook andere elementen van de muts zijn streekgebonden. Om bijvoorbeeld de bandjes boven op het hoofd te verbergen, legden boerinnen in Essen een brede strik op de muts, die ze aan weerszijden met een haakje en een oogje aan de rand hechtten. De Essense strik was van witte zijde. In Loenhout of Turnhout waren er volgens Van De Waal dan weer geen strikken op de trekmuts.[113]

---

[110] VANNOPPEN en GEENS, ‘Vrouwenkledij’, 110.
[111] VAN DE WAAL, ‘Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen’, 34.
[112] SORBER, *1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 405.
[113] VAN DE WAAL, ‘Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen’, 35.

In Turnhout en Essen werd de trekmuts soms gecombineerd met een strohoed met brede Schotse linten. Die hoed had een opstaande rand die men voerde met lichtblauwe zijde en deed denken aan de hoeden die vrouwen in het begin van de negentiende eeuw in Brussel, Parijs en andere steden droegen.[114]

De 'cornet' of 'kap'

In de Zuiderkempen, maar ook in Loenhout, Meer, Brecht en Rijkevorsel droegen de vrouwen een 'cornet' of 'cornette'. Het meest opvallende kenmerk van deze muts waren de linten. De cornet noemde men ook een strikkenmuts.[115] De cornettenmuts was gewoonlijk van grove tule en voorzien van enkele rijen gepijpte (machinale) kant rond het voorhoofd. Ze was versierd met toeren, kantjes, gekleurde linten en strikken.[116] Een cornet zonder versiering bovenaan werd een 'blinde kap' genoemd.[117] Onder de cornet droeg men een nauw aansluitend mutsje, de onderkap.[118]

Er bestonden heel wat variaties op de cornet. De 'bandekesmuts' bijvoorbeeld, was gemaakt uit gesteven kant, met een klein kantstrikje achteraan. Een muts met een 'gebloemd kreuntje' was een muts met een bewerkte kap en minder lintversiering.

In Turnhout werd de cornet een 'ronde muts' genoemd. Hij was er ook een beetje anders. De muts telde hier drie toeren van tule, elk afgewerkt met een smal kantje, dat voor het pijpen aan de tule werd genaaid. Voor de rouwversie werd tussen het kant en de tule een zwarte dikke draad doorgestikt en gebruikte men in plaats van een witte tulen ondermuts een zwarte. Het kroontje van de gewone muts werd met de hand geborduurd, die van de rouwversie bleef effen. De muts kreeg ook nog een lint: een gekleurd lint voor de gewone muts, een zwart geribd lint voor de rouw. Het lint werd om het kapje geplooid en achteraan afgewerkt met een strik en loshangende linten. Over het kroontje ging een breed lint. In Turnhout werden de linten onder de kin afgewerkt met '*geknoopte frenie*', franje. De tule kwam uit Engeland, het kant en het borduurwerk uit Turnhout.[119]

---

[114] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 35.
[115] WOUTERS, *Kempense kledij van de wieg tot het graf*, 8.
[116] SORBER, *1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 405.
[117] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 3.
[118] WEYNS, 'Heistse Heemdracht', 3.
[119] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 36.

De cornetten hadden dus een aantal vaste onderdelen waarop allerlei variaties bestonden.[120]

- een wit of zwart kapje (in Loenhout uit kant, in Turnhout uit tule) bovenop een tulen ondermuts.
- over dit kapje werden linten gelegd: in Loenhout drie linten waarvan één breed en geplooid in het midden en twee smallere gedraaide linten links en rechts. De linten en het kapje vormden samen het 'kreuntje'. In Turnhout gingen er slechts één lint over het kapje heen.
- een rand van meerdere 'toeren' gesteven kant, die op een reep genaaid werden. Het aantal toeren was streekgebonden. In Loenhout waren dat er negen, in Rijkevorsel drie. Die van Rijkevorsel waren ook stijver dan die van Loenhout.[121]
- over de rand en de boord van het kapje werd een breed lint losjes geplooid en vastgehecht. Dit lint eindigde aan de achterkant in een grote strik met loshangende einden. Vooraan werd de muts met twee linten onder de kin gestrikt. Die linten werden in de toeren gehecht.[122]

Sieraden

Oorijzer

Om de muts op het hoofd te houden, droegen vrouwen in de Nederlanden vanaf de zestiende eeuw een 'oorijzer', een smal, gebogen metalen beugeltje dat de muts tegen het hoofd aandrukte. Het liep aan de achterzijde van het hoofd onder het haar door, tot over de oren. De uiteinden kwamen uit op de wangen en waren versierd met knopjes.[123] Het oorijzer kwam vooral voor in streken met veel wind, zoals de kuststreken.[124] Het was aanvankelijk vooral functioneel, maar ontwikkelde zich tot een juweel (van zilver of goud) met allerlei versieringen aan de uiteinden, zoals krullen, kettingen en lovertjes. Het werd een statussymbool, dat de rijkdom van de draagster uitdrukte.[125]

In de zeventiende eeuw was het oorijzer al uit de mode, maar op het platteland bleef men het dragen. In de negentiende eeuw deed het zijn (her)intrede in de Nederlandse

[120] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 35-36.
[121] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 35-36.
[122] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 35-36.
[123] SORBER, *1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding*, 398; VANNOPPEN, 'Oorijzers in Vlaanderen', 4.
[124] VANNOPPEN, 'De 4de Zeeuwse streekdrachtendag te Cadzand', 22.
[125] VANNOPPEN, 'Oorijzers in Vlaanderen', 4.

streekdrachten, onder meer in Friesland. Die herintroductie van het oorijzer maakte deel uit van de behoefte om een eigen identiteit uit te drukken.[126]

Ook in Vlaanderen droegen sommige vrouwen een oorijzer. De Vlaamse variant was vooral functioneel. Het was een smalle koperen beugel, soms met versierde knopjes aan de uiteinden.[127] In enkele dorpen in West-Vlaanderen droegen de vrouwen in de negentiende eeuw oorijzers die op de Friese variant leken.[128] Vannoppen vond ook enkele verwijzingen naar oorijzers in het achttiende-eeuwse Brabant.[129]

Voorhoofdsnaald

In Walcheren in Zeeuws-Vlaanderen droegen de vrouwen een gouden voorhoofdsnaald. Een gehuwde vrouw droeg deze links, een ongehuwde rechts. Er stonden twee, drie of vier zwaantjes op, die verwezen naar het aantal poorten van haar schuur. Een landarbeidster kreeg van de boerin waar ze voor werkte soms een voorhoofdsnaald cadeau. Ze mocht die dan wel bezitten maar niet dragen, omdat ze geen schuur (en dus geen poorten) had.[130]

Kapsels

Mary Van De Waal beschreef in het begin van de jaren 1930 hoe de Kempense vrouwen hun haar kapten. '*De vrouwen dragen het haar naar achter gekamd met een scheiding in het midden en een wrong achter op het hoofd*.' Die wrong werd ofwel gevlochten ofwel gedraaid en in een platte dot op het achterhoofd gelegd.[131] In Essen zag Van De Waal een evolutie in de haartooi. In 1875 hadden vrouwen er 'een bles' (of een bek) aan beide zijden van het voorhoofd. Daarna kwam de froufrou. Die werd dan weer vervangen door een dubbele bles.[132]

Van De Waal vond ook afbeeldingen en beschrijvingen van vrouwen met kort haar. Ze vroeg zich af of deze vrouwen hun haar verkocht hadden aan de teuten. Dat waren rondtrekkende handelaars en vaklieden uit de Kempen die als ketellappers, maar ook als haarsnijders actief waren. Zij gaven meisjes goedkope sieraden in ruil voor hun haar. Zelf verkochten ze het haar dan door aan stedelijke pruikenmakers.[133]

---

[126] 'Oorijzer', https://nl.wikipedia.org/wiki/Oorijzer
[127] WINKLER, 'Guido Gezelle en de Friezen', *Dietsche Warande en Belfort (*1900), 132.
[128] WINKLER, 'Eenige bijzonderheden over de hoofdbeugels of oorijzers der oud-vlaamsche vrouwen', 18.
[129] VANNOPPEN, 'Oorijzers in Vlaanderen', 5.
[130] VANNOPPEN, 'De 4de Zeeuwse streekdrachtendag te Cadzand', 22.
[131] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 34.
[132] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 34.
[133] VAN DE WAAL, 'Bijdrage tot de studie van de volkskleederdrachten in de Antwerpsche Kempen', 34.

Voor 1914 droegen vrouwen hun lang haar opgestoken in een dot. Bij rijkere vrouwen was die dot hoog opgestoken, met eventueel een rol vooraan. Plattelandsvrouwen droegen het haar in een scheiding en opgestoken in een wrong.[134]

Na de Eerste Wereldoorlog verschenen in Vlaanderen de eerste vrouwenkappers of *coiffeuses* op het platteland. De permanent kwam op.[135] Henriëtte 'Jet van Boes' Thomas was de eerste dameskapster in Tessenderlo. Ze had de stiel geleerd bij een kapster uit Mol en begon in 1924 haar eigen zaak op de markt van Tessenderlo. Een tussenschot scheidde de vrouwen van de mannen, die haar broer knipte.[136]

In de jaren 1920 deden kortere haarstijlen zoals de *garçonne* hun intrede, een jongensachtig, androgyn kapsel.

[134] VANNOPPEN, 'De vrouwenmode en de streekdracht', 20-21; VAN THIENEN', 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 3.
[135] VANNOPPEN, 'De vrouwenmode en de streekdracht', 20-21.
[136] VAN THIENEN', 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', 3.

Bibliografie

Literatuur

- -, 'Bezit Folklore-Museum Gemeentehuis Essen', *De Spycker, Orgaan van de Heemkundige Kring Essen*, 37 (1980) 1-2, 54-65.
- ADLINGTON, L., *Stitches in Time. The stories of the clothes we wear*, London, Random House Books, 2015.
- BATCHELOR, J. en KAPLAN, C., (eds.), *Women and material culture, 1660-1830*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2007.
- BURMAN, B. en WHITE, J., 'Fanny's pockets, cotton, consumption and domestic economy, 1750-1850' in: BATCHELOR, J. en KAPLAN, C., (eds.), *Women and material culture, 1660-1830*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2007, 52-68.
- BURMAN, B., 'Pocketing the Difference: Gender and Pockets in Nineteenth–Century Britain', *Gender & History*, Volume 14 (2002/3), 447–469.
- CAMPAGNOL, F., 'The Cashmere Shawls of Empress Josephine, Ugly and very expensive', *Piecework magazine*, July/August 2006.
- De JONG, M., 'Kashmirsjaals en de Europese imitaties in de Westeuropese mode', in: VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, e.a., *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties, Verslag van de textieldag van 24 mei 1984 in het Nederlands Openlucht Museum te Arnhem*, Amsterdam, Textielcommissie Musea, 1986, 29-43.
- DE LEEUW, K., *Kleding in Nederland, 1813-1920: van een traditioneel bepaald kleedpatroon naar een begin van modern kleedgedrag*, Hilversum, 1992.
- DE LEEUW, K., 'Streekdracht en modekleding in Nederland', in: *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen,* Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996, 9-22.
- DEVRIESE, L., '*Textiel in de Gentse Waterwijk (1688-1769)*', *Tijdschrift voor Industriële Cultuur,* Cahier 38 (2006) 1-81.
- FROWEIN, C., *Vier eeuwen kleding in Nederland*, Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, 1941.
- GEENS, F., 'Damessjerpen en linten', *Volkskunst* 24 (1999/2) 43.
- GEENS, F., 'Het Heemkundig museum te Heist op den Berg, *Volkskunst* 2 (1978/4) 6-7.
- GEISEL, A., *The Apron Book: Making, Wearing, and Sharing a Bit of Cloth and Comfort*, Kansas, Andrews McMeel Publishing, 2006.
- HAVERMANS-DIKSTAAL, M. (e.a.), *Aangekleed gaat uit. Streekkleding en cultuur in Noord-Holland, 1750-1900*, Zwolle, Waanders Uitgevers, 1998.
- HOFKER, E., *Het Nederlands kostuummuseum*, Den Haag, Dienst voor Schone Kunsten, 1960.
- INDESTEEGE, L., 'Kleding van de (West-)Limburgers in de negentiende eeuw', in: *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen*, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996, 37-44.

- LAVER, J., *Costume and fashion. A concise history*, Thames and Hudson World of Art, 4th ed., London, 2002.
- LEMIRE, B., 'Draping the body and dressing the home: the material culture of textiles and clothes in the Atlantic World, c. 1500-1800', in: HARVEY, K. (ed.) *History and Materlal culture. A student's guide to approaching alternative sources*, New York/London, Routledge, 2009, 103-122.
- NICHOLAS, D., *Vlaanderen in de middeleeuwen*, Amsterdam, Overamstel Uitgevers, 2015.
- RIBEIRO, A., *Dress in eighteenth century Europe 1715-1789*, London, B.T. Batsford LTD, 1984.
- SMIT, P., *West Europese imitatie van de Kashmirsjaal of Kempische Gestoken Neusdoek, Examenwerk Textiele kunsten en Geschiedenis van de mode*, Antwerpen, Kunsthistorisch Instituut, 2014.
- SORBER, F., *Waar is de tijd? 1000 jaar Kempen, de Kempenaren en hun kleding,* De archieven in de Kempen, Zwolle, Uitgeverij Waanders, 1998.
- STERKENS-CIETERS, P., *Volkskleederdrachten in Vlaanderen*, Antwerpen, De Sikkel, 1935.
- STYLES, J., *The dress of the people. Everyday fashion in eighteenth-century England*, New Haven- London, Yale University Press, 2007.
- VAN BEURDEN, L., *Over mode en mensen. Tien eeuwen kostuumgeschiedenis,* Nijmegen, SUN, 1994.
- VAN DE WAAL, M., 'Bijdrage tot de studie van de Volkskleederderdrachten in de Antwerpsche Kempen', *Oostvlaamsche Zanten. Mededeelingen van den Bond der Oostvlaamsche Folkloristen*, 12 (1937/2-3), 33-43.
- VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, e.a., 'Kashmirsjaals en de geweven Westeuropeese imitaties', in: VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, e.a., *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties, Verslag van de textieldag van 24 mei 1984 in het Nederlands Openlucht Museum te Arnhem, Amsterdam*, Textielcommissie Musea, 1986, 5-28.
- VAN EIJKERN-BALKENSTEIN, e.a., *Kashmirsjaals en de geweven Westeuropese imitaties, Verslag van de textieldag van 24 mei 1984 in het Nederlands Openlucht Museum te Arnhem*, Amsterdam, Textielcommissie Musea, 1986.
- VAN THIENEN, F., *Acht eeuwen Westeuropees Costuum*, Antwerpen, De Haan, 1960.
- VAN THIENEN, J., 'Streekdrachten in de late 19de en vroege 20ste eeuw', *Eeeuwentemmer*, 1 (2002/2) 2-7.
- VANDEBROEK, H., *Het geslacht van de arbeid. Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)*, Leuven, Universitaire Pers, 2002.
- VANNNOPPEN, H. ed., *Streekdrachten in onze gewesten. Antwerpen-Brabant-Limburg-Oost-Vlaanderen-West-Vlaanderen*, Stichting Mens en Kultuur Gent ism de Streekdrachtencommissie van het Instituut voor Vlaamse Volkskunst, Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1994.

- VANNOPPEN, H., 'De 4de Zeeuwse streekdrachtendag te Cadzand op 27 augustus 2011', *Volkskunst*, 36 (2011/4) 21-26.
- VANNOPPEN, H., 'De streekdracht van de vrouwen in de Hoge Ardennen', *Volkskunst* 37 (2012/4) 9-14.
- VANNOPPEN, H., 'Vlaams-Brabantse streekdracht verhalen', *Volkskunst* 36 (2011/3), 25-28.
- VANNOPPEN, H., 'De vrouwenmode en de streekdracht van de onderdanige vrouw uit de Belle Epoque naar de geëmancipeerde dame na WOI zonder de haartooi te vergeten', *Volkskunst*, 38 (2014/6) 17-22.
- VANNOPPEN, H., ed., *Van Hoed tot Ondergoed. Streekdrachten in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 2010.
- VANNOPPEN, H., 'Nieuw onderzoek naar streekdrachten in Vlaanderen', in: *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen*, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht, 1996, 23-36.
- VANNOPPEN, H., 'Oorijzers in Vlaanderen', *Volkskunst* 10 (1986/1) 4-5.
- VANNOPPEN, H., 'Streekdrachten in de provincie Antwerpen', in VANNOPPEN, H., ed; *Van Hoed tot Ondergoed. Streekdrachten in Vlaanderen*, Leuven, Davidsfonds, 2010, 125-150.
- VOS, P.H., *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, Assen, Van Gorcum, 1986.
- WEYNS, J., 'Heistse Heemdracht', in: *Van Kappen, koven en kelen. Volkskledердrachten uit de Zuiderkempen, Heist-Op-Den-Berg,* Heemmuseum Die Swane, 1984, 1-9.
- WINKLER J., 'Guido Gezelle en de Friezen', *Dietsche Warande en Belfort (*1900), 132.
- WINKLER, J., 'Eenige bijzonderheden over de hoofdbeugels of oorijzers der oud-vlaamsche vrouwen', *Rond den Heerd*, 22 (1886-1887) 18.
- WOUTERS, M., *Kempense kledij van de Wieg tot het Graf*, Turnhout, Taxandriamuseum, 1999.

Websites

- 'A history of pockets', http://www.vam.ac.uk/content/articles/a/history-of-pockets, geraadpleegd op 4 juni 2017.
- 'Oorijzer', https://nl.wikipedia.org/wiki/Oorijzer, geraadpleegd op 20 juni 2017.
- 'The Cashmere Shawls of Empress Josephine', https://historiquecouture.wordpress.com/2007/04/07/the-cashmere-shawls-of-empress-Joséphine/, geraadpleegd op 4 juni 2017.
- 'Josephine Bonaparte, the first shawl loving trendsetter!', http://www.kashmirshawlatelier.com/Joséphine-bonaparte-the-first-shawl-loving-trendsetter/ geraadpleegd op 4 juni 2017.

Colofon

Geheugen Collectief
Cuperusstraat 5, 2018 Antwerpen
www.geheugencollectief.be
Deze teksten werden opgesteld door
Hannelore Vandebroek, Peter Van der Hallen
Bas De Roo en Stijn Knuts,
onderzoekers van Geheugen Collectief
in opdracht van Het Domein Bokrijk.
© Geheugen Collectief 2018